

JAN SZCZEPAŃSKI

SPOŁECZNE MECHANIZMY WPLYWU UPZEMYSŁOWIENIA

Od czasu kiedy Marks i Engels formułując ogólną teorię materializmu historycznego, sformułowali także ogólne zasady wzajemnych zależności zachodzących między stanem rozwoju środków produkcji a stanem społeczeństwa globalnego, literatura socjologiczna analizująca poszczególne aspekty tych zależności stale się rozrastała. Nie zamierzam więc tutaj powtarzać tego wszystkiego, co można znaleźć w podręcznikach¹ Chodzi natomiast o wyraźniejsze określenie wpływów procesów rozbudowy przemysłu na całość procesów życiowych społeczeństwa globalnego. W literaturze omawiającej wpływ uprzemysłowienia na społeczeństwo trudno się bowiem zorientować, co jest traktowane jako zmienna niezależna. Jak już podkreślałem, industrializacja jest bardzo złożonym kompleksem procesów, w którym każdy ma inne reperkusje społeczne, wywołuje reakcje łańcuchowe. Wynika stąd przekonanie czy skłonność upraszczająca, że okres industrializacji jest pewnym stanem społecznym, który trzeba rozpatrywać, w całości i że wszystko, co w tym okresie się w społeczeństwie dzieje, jest powiązane z uprzemysłowieniem i nie może być od niego oddzielane. Nie podtrzymując tego poglądu sędzę, że można znaleźć pewne ogólne dyrektywy pozwalające wydzielić zespół procesów istotnych dla uprzemysłowienia w ścisłym tego słowa znaczeniu.

Tym kryterium wydzielenia jest przemysł — ściślej zakład przemysłowy. Industrializacja zaczyna się wtedy, gdy powstają pierwsze przedsiębiorstwa, których zadaniem jest budowanie nowych fabryk. A więc nie same kopalnie, huty, fabryki tekstylne itp. są tymi przedsiębiorstwami, które rozpoczynają uprzemysłowienie, lecz powstanie przemysłu budowlanego, który je wznosi. Przemysł budowlany musi mieć najpierw oczywiście rozbudowane zakłady produkujące materiały budowlane. A więc uprzemysłowienie zaczyna się wtedy, gdy powstają nowe przed-

¹ Zob. np. W. Moore, *Industrial Relations and the Social Order*, wyd. 1, New York 1951; G. Friedmann, P. Naville, *Traité de Sociologie du Travail*, t. II, Paris 1861; N. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution*, London 1961.

siębiorstwa pracujące zgodnie z zasadami przemysłowej organizacji pracy. Badacza uprzemysłowienia interesują więc zakłady przemysłowe i jeżeli jego uwaga będzie skupiona na analizie tego, co się dzieje w powstających przedsiębiorstwach przemysłowych, w ich otoczeniu, w instytucjach z nimi powiązanych, w społeczeństwach, w których powstają — słowem jeżeli jego uwaga będzie skupiona na bezpośrednich powiązaniach powstających zakładów przemysłowych wszelkich rodzajów z tymi ludźmi, instytucjami, grupami i zbiorowościami, które są w ich budowę zaangażowane, wtedy będziemy mogli łatwiej oddzielić to, co jest wynikiem oddziaływania samego procesu uprzemysłowienia w ścisłym tego słowa znaczeniu, tzn. procesów składających się na budowę zakładów przemysłowych, od procesów i zjawisk towarzyszących, powstających w innych instytucjach, społecznościach i w przebiegu innych procesów.

Mogłoby się wydawać, że oddziaływanie przemysłu na życie społeczne dokonuje się w bardzo złożony sposób. Całość tych złożonych przebiegów pozwala się jednakże sprowadzić do kilku podstawowych mechanizmów, przy czym bierzemy pod uwagę te mechanizmy, które działają bezpośrednio w zakładach przemysłowych, obojętnie jakiego typu.

SPOŁECZNE SKUTKI MASZYNIZACJI PRACY

Pierwszy mechanizm wynika z działania układu człowiek-maszyna. Mówiąc szerzej, chodzi tu o wszystkie zjawiska wywołane maszynizacją pracy, zastępowaniem pracy ręcznej pracą maszyny. Maszyny mogą wykonywać prace bardziej skomplikowane niż ręka, trudniejsze, bardziej precyzyjne, szybciej i bez zmęczenia. Podnoszą więc one niesłychanie wydajność pracy, a więc i produktywność zakładów. Praca ich jest jednak prostsza, maszyna może wykonywać mniejszy zakres operacji, stąd zjawisko rozdrobnienia pracy, wynikające stąd, że operacje dzielone są między różne maszyny. Rozdrobnienie operacji pociąga za sobą konieczność koordynacji pracy rozdrobnionej, a więc prowadzi do wypracowania skutecznych i naukowych metod organizacji pracy. Wreszcie maszyny stwarzają właściwy rytm wykonywania operacji, gdyż aby wykorzystać ich pełną zdolność, wszystkie inne czynności z ich pracą powiązane muszą przebiegać w rytmie dostosowanym do rytmu pracy maszyn. Słowem, mechanizacja pracy, powstanie fabryk w nowoczesnym tego słowa znaczeniu zmienia pozycję człowieka pracującego, podporządkowuje stosunki między ludźmi stosunkowi człowieka do maszyny, wpływa na organizowanie zespołów pracujących zgodnie z wymaganiami układu technicznego fabryki. To jest ten istotny aspekt kompleksu zjawisk zwanych cywilizacją techniczną.

Maszyna wprowadzona do pracy produkcyjnej rzuca na rynek pro-

dukcję masową, znormalizowaną i standaryzowaną, taną i powszechnie dostępną. Produkuje nie tylko dobra konsumpcyjne, lecz także maszyny wchodzące do pracy i życia w biurach, transporcie, rozrywkach, gospodarstwie domowym. To wszystko, co pisano o społeczeństwie przemysłowym czy o społeczeństwie opartym na cywilizacji technicznej, jest pochodną pracy maszyn w przemyśle. Wpływ maszyn na przebieg życia społecznego jest oczywiście niezależny od ustroju politycznego. Z jednej strony jest on oparty na mechanizmach psychologicznych dochodzących do głosu w układzie maszyna-człowiek i tyle razy już opisywanych², dalej wpływ ten oddziałuje przez rozdrobnienie zadań i konieczność stworzenia systemu organizacyjnego, w którym te podzielone zadania zostaną skoordynowane dla osiągnięcia nieprzerwanej serii produktu końcowego. W tej chwili chodzi mi tylko o psychologiczne efekty i ich społeczne następstwa wynikające z zastosowania pracy rozdrobnionej dla pełnego wykorzystania maszyn. O organizacji wynikającej z koordynacji pracy w całym przedsiębiorstwie i między przedsiębiorstwami oraz między gałęziami przemysłu będziemy mówili później.

Pojawienie się przemysłu zmienia więc tradycyjne metody organizowania i wykonywania pracy. Z jednej strony zmienia metody pracy rzemieślniczej, a z drugiej strony — metody pracy stosowane w rolnictwie. Biorąc pod uwagę potężny wpływ sposobu wykonywania pracy na osobowość człowieka, możemy łatwo wydedukować, jakie są skutki przejścia do pracy w przemyśle ludzi pracujących dotychczas w rzemiośle czy rolnictwie, a ponadto, jakie są skutki wkraczania pracy zmechanizowanej do wszystkich dziedzin życia poza przemysłem. Oznacza to przede wszystkim racjonalizację postaw, zmianę kryteriów w ocenach użyteczności pracowników, a więc zmiany w kryteriach prestiżu, wreszcie zmiany w aspiracjach życiowych i systemach wartości. Procesy te dokonują się oczywiście powoli i ich skutki przejawiają się dopiero w późniejszych okresach uprzemysłowienia w skali całego narodu. W poszczególnych rejonach uprzemysławianych, w nowo wzniesionych czy rozbudowanych miastach przemysłowych te elementy cywilizacji technicznej narastają powoli już od pierwszych etapów rozpoczęcia rozbudowy przemysłu. Jednakże tempo przemian wskazujące narastanie nowej cywilizacji technicznej zaczyna się przyspieszać dopiero wtedy, gdy uprzemysłowienie ogarnia swoim zakresem coraz szersze kręgi i gdy znikają regiony tradycyjalistyczne i zacofane w całym kraju. Jest to zwłaszcza widoczne w gospodarce planowej, dokonującej większej unifikacji poziomu ekonomicznego kraju niż się to dzieje w wyniku spon-

² Np. G. Friedmann, *Maszyna i człowiek*, Warszawa 1960; B. Biegeleisen-Żelazowski, *Zarys psychologii pracy*, Warszawa 1963.

tanicznych przebiegów. Tak więc, chociaż te zmiany, wynikające z powstawania cywilizacji zmaszynizowanej, tzn. ze skutków zjawisk zachodzących w układzie człowiek-maszyna są najważniejsze w mechanizmach oddziaływania uprzemysłowienia, to jednak dokonują się one najwolniej, a przejawiają dopiero w pełni po zakończeniu uprzemysłowienia całego kraju.

NOWE FORMY ORGANIZACYJNE

Drugi mechanizm wpływu uprzemysłowienia na życie społeczne polega na tworzeniu nowych instytucji o specyficznej organizacji oraz na tworzeniu złożonych organizacji sformalizowanych, prowadzących w rezultacie do powstania społeczeństwa „organizacyjnego”. Nazywamy tak takie społeczeństwa, w których całość spraw życiowych jednostki oraz sprawy społecznego współżycia zbiorowości, potrzeby i czynności jednostek i zbiorowości przebiegają lub są zaspokajane przez organizacje wyspecjalizowane, działające na podstawie metod naukowych, zrationalizowanych. Powstawanie takiego społeczeństwa organizacyjnego jest także zjawiskiem pochodnym cywilizacji technicznej³. Poprzednio wspominałem o organizacji pracy wynikającej z konieczności pełnego wykorzystania maszyn. Tutaj chcę się zastanowić nad ogólnym mechanizmem wkroczenia zrationalizowanej organizacji do całości życia społecznego. Istota tego procesu polega na tym, że tradycyjne metody działania jednostkowego czy zbiorowego, lecz niesformalizowanego zostają zastąpione przez metody działania zorganizowanego instytucji lub grup celowych specjalnie powołanych dla wykonywania tych działań, wyspecjalizowanych i zburokratyzowanych. W społeczeństwie zorganizowanym z jednej strony powstają specjalne typy instytucji zarządzania i kierowania, oparte na zasadach maksymalnej efektywności działań przy wyeliminowaniu czynników osobistych, a z drugiej strony powstają organizacje czyli grupy celowe organizujące tok życia każdego człowieka. Przykładem pierwszych jest przekształcanie się kierownictwa przedsiębiorstwa z instytucji rodzinnej w instytucję zburokratyzowaną, wyspecjalizowaną, działającą według zasad racjonalności i efektywności. Przykładem drugich może być np. przekształcanie się ruchu turystycznego, wynikającego z indywidualnych dążeń człowieka do spędzenia wolnego czasu na łonie przyrody, przez powstawanie nieformalnych stowarzyszeń do wysoce sformalizowanych biur organizujących wczasy i turystykę. Takich przykładów można by podać setki i właściwie w nowoczesnych

³ Np. A. Etzioni, *Complex Organizations*, 1961; W. H. Whyte, *The Organization Man*, New York, 1957.

społeczeństwach z trudnością znalazłoby się jakąś dziedzinę życia czy działalności ludzkiej, która nie byłaby organizowana przez wyspecjalizowany typ organizacji.

Te tendencje niewątpliwie są pochodnym zjawiskiem uprzemysłowienia. Nie ma przemysłu bez racjonalnego działania. Uprzemysłowienie rozpoczyna to dążenie od racjonalizacji działań, a równocześnie jest uderzającym dowodem jego skuteczności. W tej dziedzinie nie tylko musi być zachowana równowaga między działaniami racjonalnymi i nieracjonalnymi, lecz działania irracjonalne muszą być wyeliminowane. W społeczeństwie tradycyjnym typ działań tradycjonalistycznych (w sensie M. Webera), a więc irracjonalnych, przewijał i nadawał charakterystyczne piętno zachowaniom społecznym. Racjonalizacja polega na dobieraniu środków i metod działania z punktu widzenia ekonomii wysiłku i skuteczności pracy w osiągnięciu celów. Wymaga więc kompetentnego przygotowania działającego dla osiągnięcia celów wyspecjalizowanych. Stąd wynikają zasady kompetencji, zasady celowości, ekonomii działań i ich koordynacji. W praktyce oznacza to kształcenie pracowników wysokokwalifikowanych, nastawionych na funkcjonowanie w systemie daleko posuniętego podziału pracy i rozdrobnienia zadań oraz przygotowanych do tego. Rozróżniamy podział pracy, tzn. organizowanie współpracy szeregu zakładów przemysłowych wykonujących zadania częściowe gotowego produktu. Podziałem pracy nazywamy więc takie zjawisko, że kto inny hoduje owce, kto inny dokonuje obróbki wełny i produkuje przędzę, kto inny produkuje włókno, inny tka, inny szyje ubrania. Natomiast rozdrobnieniem zadań nazywamy podział między pracownikami szyjącymi ubrania i rozbitcie procesu szycia ubrania na kilkadziesiąt lub nawet kilkaset prostych czynności dokonywanych przez tyluż pracowników. Zarówno podział pracy, jak i rozdrobnienie zadań wymagają daleko posuniętej organizacji.

W wyniku powstaje organizacja zwana biurokracją przemysłową⁴, scharakteryzowana dokładnie przez M. Webera, a później w rozległej Literaturze rozwijającej i korygującej jego koncepcje. Biurokracja jest metodą sprawnego, impersonalnego, efektywnego załatwiania spraw, kierowania zespołami pracującymi i złożonymi układami procesów ekonomicznych i społecznych. Z jej rozwoju wynika także tendencja do stałego wzrostu przedsiębiorstw, gdyż aparat biurokratyczny staje się bardziej wydajny, gdy jest zastosowany do większych układów, chociaż grają tu rolę także inne czynniki⁵. Lecz biurokracja przemysłowa jest tylko jednym przykładem — biurokratyzacji ulegają także związki za-

⁴ Literatura o biurokracji jest szczególnie obfita i szeroko znana.

⁵ P. Sargant Florence, *Economics and Sociology of Industry*, London 1964.

wodowe, administracja państwowa, partie polityczne, kościoły i grupy wyznaniowe oraz wszelkie grupy celowe. Wszędzie tam tworzą się urzędzenia i systemy koordynowania czynności i sił, funkcji i odpowiedzialności, ułatwiające osiągnięcie wspólnych celów.

Organizacja jednak wkracza rychło w codzienne życie obywateli społeczeństw uprzemysłowionych. Muszą oni dostosowywać rytm swych czynności do rytmu pracy instytucji usługowych, komunikacji, zakładów pracy. Zaspokajanie codziennych potrzeb, współzycie w grupach musi być także organizowane, jeżeli jednostka nie chce wejść w ostre konflikty ze swoim otoczeniem. Osiąganie celów osobistych zależy w tym społeczeństwie także od organizowania własnych czynności i stosunków z innymi ludźmi i zbiorowościami, organizowania własnego czasu i sił. Można więc powiedzieć metaforą, że w społeczeństwie organizacyjnym każdy człowiek musi w swej własnej osobowości założyć własną biurokrację, regulującą i organizującą jego różne role społeczne.

Podobnie jak pierwszy mechanizm wpływu układu maszyna-człowiek, tak i mechanizm zmian wywoływanych w społeczeństwie przez systemy zorganizowane działa powoli i w długich okresach. Jest to jednakże wpływ potężny, wnikaający w życie rodzin, społeczności lokalnych, życie państwa, mechanizmy ekonomiczne. Zwłaszcza w gospodarce planowej, gdzie inicjatywę jednostek i ich interesy osobiste zastępuje inicjatywa instytucjonalna reprezentująca interesy szerszych zbiorowości, najczęściej ich interesy długofalowe, rola organizacji staje się szybciej widoczna, już we wczesnych etapach uprzemysłowienia, zarówno w skali rejonów uprzemysławianych, jak i w skali całego państwa. Grupy kierownicze, skupiające w swoich rękach decyzje strategiczne uprzemysłowienia socjalistycznego, kadry managerialne są ujęte w ramy organizacji ściśle kontrolujących postępowanie swoich członków. Siła robocza kształtuje się w procesie równoczesnego jej organizowania; powstawanie związków zawodowych i innych związków jest ściśle kontrolowane. Model gospodarki jest wysoce sformalizowany i może funkcjonować tylko w ramach precyzyjnej organizacji. Wszystko to razem powoduje, że uprzemysłowienie socjalistyczne wytwarza społeczeństwo organizacyjne w przyspieszonym tempie, szybciej niż inne historycznie znane typy.

NOWE FORMY ŻYCIA ZBIOROWEGO

Trzeci mechanizm wpływu uprzemysłowienia na życie społeczne polega na tworzeniu nowych, zróżnicowanych form zbiorowości. Z tego, co powiedziałem powyżej, wynika, że w toku industrializacji powstają specyficzne grupy celowe. Lecz nie są one jedyne i nie najważniejsze. Uprzemysłowienie zmienia także zbiorowości terytorialne, tworzy nowe

grupy pracy i zespoły pracujące, tworzy nowe zróżnicowania społeczne, nowe kategorie zawodowe, a wreszcie, co dla wielu procesów społecznych jest najważniejsze, tworzy nowe mikroformy niesformalizowane. Rozpatrując zagadnienie niejako w porządku chronologicznym stwierdzamy, że najpierw w toku uprzemysłowienia powstają swoiste grupy celowe, zwłaszcza w toku uprzemysłowienia socjalistycznego. Wraz z rozbudową zakładów przemysłowych powstają nowe formy grup pracy, potem stopniowo przekształcają się zbiorowości terytorialne. Równocześnie zaczyna się formowanie nowych kategorii zawodowych i przekształcenia w strukturze klas i warstw: w miarę powstawania nowych przedsiębiorstw, całego systemu gospodarki uprzemysłowionej opartej na rozbudowanym zapleczu, wpływającej na system instytucji usługowych i rolnictwa, zmienia się nie tylko skład zawodowy społeczeństwa, lecz także układ warstw i klas społecznych. Wreszcie tworzy się także nowa mikrostruktura, układ kręgów i małych grup, nowe formy stosunków, czyli usystematyzowanych unormowanych wzajemnych oddziaływań między ludźmi podejmującymi nowe role społeczne. Właściwie dopiero powstanie i stabilizacja mikrostruktur stanowią socjologiczną stabilizację nowego porządku społecznego stworzonego przez industrializację.

Tak jak wszystkie procesy społeczne towarzyszące uprzemysłowieniu, tak i powstawanie nowych form życia zbiorowego można rozpatrywać w skali rejonów oraz w skali całego społeczeństwa. Uważam, że procesy zachodzące w skali całego społeczeństwa nie są tylko zwykłą sumą zmian zachodzących w rejonach, w zbiorowościach lokalnych. Jeżeli weźmiemy pod uwagę poszczególne typy grup i ich zbiorowości, wtedy okaże się, że rozbudowa zakładów przemysłowych wyznacza tylko niektóre elementy ich wewnętrznej budowy. Jest rzeczą niesłychanie trudną empirycznie i wymagającą drobiazgowych badań szczegółowych ustaleń, co i w jaki sposób w poszczególnych grupach społecznych jest bezpośrednim wynikiem technicznych czy ekonomicznych procesów uprzemysłowienia, co wynika z konieczności organizacyjnych, a co z funkcjonowania układów maszyna-człowiek. Analizę trzeba rzecz jasna znowu odnieść do zakładu przemysłowego, rozpocząć od analizy zespołów pracujących, grup pracy, organizacji wewnątrzzakładowej, a następnie przechodzić systematycznie wszystkie formy życia zbiorowego skupiające się koło zakładu, pozostające pod wpływem jego rytmu pracy, cech technicznych, właściwości stosowanych procesów technologicznych, powiązań z innymi instytucjami itp. Nie wszystkie bowiem formy zbiorowości powstające w czasie uprzemysłowienia powstają wskutek uprzemysłowienia. Wiele z nich powstaje w Polsce pod wpływem reform politycznych, inne pod wpływem rozwoju innych działań gospodarki. Trzeba więc odróżnić to, co w strukturze i elementach składowych grup i zbiorowości powstaje

bezpośrednio pod wpływem uprzemysłowienia, tzn. rozbudowy zakładów przemysłowych i wprowadzenia do nich zmaszynizowanych metod produkcji, i to, co powstaje pod wpływem niejako wtórnym, co jest efektem bumerangowym uprzemysłowienia w życiu grup, od tego wreszcie, co w życiu społecznym powstaje w czasie uprzemysłowienia, lecz niezależnie od niego.

Jest to doniosły dział badań społecznych skutków industrializacji, bardzo złożony, gdzie łatwo o uproszczenia i pochopne wnioski. Zadaniem socjologów jest ustalenie, jakie formy życia społecznego są charakterystyczne dla społeczeństw uprzemysłowionych⁶. Mając skatalogowane te cechy charakterystyczne, moglibyśmy wtedy śledzić ich powstawanie i łatwo mierzyć proces dochodzenia do pełnej industrializacji miarami socjologicznymi. Ogólnie biorąc możemy stwierdzić, że społeczeństwo uprzemysłowione musi mieć określone kategorie zawodowe kwalifikowanej siły roboczej, odpowiednio liczebne kadry techniczne i naukowe, kadry ekonomistów i kierowników, odpowiednie szkoły wyższe, instytucje usługowe itp. Każde społeczeństwo narodowe ma swoje elementy tradycyjne, które przenikają się z powstającymi zbiorowościami i nadają im specyficzny charakter. Chociaż więc w Nowej Hucie muszą istnieć te same instytucje i kategorie zawodowe, jakie powstawały kiedyś w Essen czy w Detroit, te same ponieważ są one konieczne i postulowane przez funkcjonujący system techniczny przemysłu metalowego i hutnictwa, ponieważ muszą istnieć podobne formy organizacji pracy, instytucje usługowe itp., to jednak zachowanie ludzkie, reakcje na podobne sytuacje w pracy i poza nią, wzajemne oddziaływania i wzory stosunków są odmienne. Wpływ przemysłu krzyżuje się bowiem tutaj z innym podłożem zastanym, z innymi formami stosunków i grup, wzorami działań i systemami wartości. Zatem nie jest rzeczą ważną ustalenie, czy formy życia społecznego osiągnęły poziom i kształt charakterystyczny dla społeczeństwa przemysłowego, lecz ustalenie jego charakterystycznych właściwości w danym okresie i tendencji rozwojowych, pozwalających na opis i wyjaśnienie zachowań ludzkich.

Szczególnie doniosłe są badania socjologiczne nad zmianami w strukturze klasowej i warstwowej. Z jednej strony socjalistyczne uprzemysłowienie utwierdza reformy dokonane przez rewolucję polityczną, tzn. zlikwidowanie klas posiadających środki produkcji, a więc ziemiaństwa i burżuazji. Lecz i pozostałe klasy tradycyjne, tzn. te, które wykształciły się w społeczeństwie kapitalistycznym, a więc klasa robotnicza, inteligencja, chłopci, drobnomieszczaństwo ulegają szybkim przekształ-

⁶ :Zob. T. Parsons, *Some Principal Characteristics of Industrial Societies*, w: C. E. Black, *The Transformation of Russian Society*, Cambridge Mass. 1960.

ceniom. Trudno powiedzieć, jaka jest dokładnie rola uprzemysłowienia w tym procesie przemian, a jaka rola działania nowego systemu organizacyjnego instytucji politycznych i ekonomicznych, szkoły i innych czynników. Maszynizacja produkcji i naukowa organizacja pracy jednakże istotnie przekształcają charakter klasy robotniczej, niezależnie od tego, jakie jest jej miejsce w społeczeństwie globalnym i jaką rolę wyznaczyła jej rewolucja polityczna. Podobnie można mówić o inteligencji. Jeżeli chodzi o drobnomieszczaństwo to wpływ uprzemysłowienia na jego działalność w naszym społeczeństwie zarysowuje się bardzo powoli, a na pewno wpływ reform politycznych, polityki gospodarczej, funkcjonowania aparatu finansowego państwa jest tu wpływem daleko poważniejszym.

Jak się wydaje, niezależnie od tego, że przekształcenia zachodzące w klasach i warstwach tradycyjnych są bardzo interesujące z wielu powodów, nowe zróżnicowanie i nowe zasady stratyfikacji wywoływane przez uprzemysłowienie w ścisłym tego słowa znaczeniu stanowią dla socjologów znacznie ważniejsze zadanie. Tutaj bowiem zarysowuje się to, co jest nowe i rzeczywiście charakterystyczne dla skutków socjologicznej industrializacji. Oczywiście, nie można także całości tych zmian przypisywać uprzemysłowieniu — wiele z nich dokonuje się raczej pod wpływem funkcjonowania instytucji politycznych, administracyjnych itp. Lecz techniczne konieczności rozbudowy fabryk, ich uruchomienia i sprawnej eksploatacji wymagają kwalifikacji wyraźnie określonych. Jeżeli w pierwszym okresie na czele fabryk, przedsiębiorstw, instytucji można postawić kadrę wyrobioną politycznie, o osobowości typu agitatora i działacza, to w późniejszym okresie jej miejsce musi zająć inżynier i ekonomista o fachowym wykształceniu. Oczywiście, dominacja instytucji politycznych i konieczności politycznych nad ekonomicznymi w społeczeństwie socjalistycznym powoduje, że kadra managerska musi być także kadrą upolitycznioną, że proces powstawania kategorii neutralnych techników jest tutaj znacznie powolniejszy; wszakże przemiana dokonuje się tu w sposób oczywisty. Podstawą zróżnicowań społecznych stają się kategorie zawodowe, kryteria polityczne i kryteria kwalifikacji stają się powoli podstawowymi kryteriami hierarchizowania ludzi i tworzenia nowej drabiny społecznej, tym bardziej że nigdzie dotychczas tego procesu nie badano i nie opisano.

SPOŁECZNE KONSEKWENCJE WZROSTU I ZRÓŻNICOWANIA POTRZEB

Wreszcie czwarty podstawowy mechanizm wpływu uprzemysłowienia na życie społeczne wynika ze społecznych konsekwencji rozwoju gospodarczego, jakie ono za sobą pociąga, tzn. zróżnicowania potrzeb i pod-

noszenia stopy życiowej wskutek zwiększonej możliwości ich zaspokajania. Tutaj także trzeba odróżnić skutki i procesy bezpośrednio związane z rozbudową przemysłu i pośrednio wynikające z dokonanej już rozbudowy i funkcjonowania przemysłu. Można by powiedzieć, że jest to ten mechanizm, który w oczach ekonomistów i polityków jest najważniejszy. Rozpoczyna się przecież uprzemysłowienie dla jego efektów gospodarczych, dla rozpoczęcia czy przyspieszenia wzrostu ekonomicznego, dla osiągnięcia dobrobytu. Dlatego w literaturze zagadnienia industrializacji są tak często rozpatrywane wraz z zagadnieniami rozwoju gospodarczego⁷.

Jeżeli zagadnienie rozpatrujemy w kategoriach ekonomicznych, to wydaje się ono proste i zrozumiałe. Istotą wzrostu gospodarczego jest podniesienie dochodu liczonego na głowę obywatela zakładając, że inne wielkości powiększają się proporcjonalnie do dochodu narodowego). Możemy wtedy w gospodarce planowej zakładać odpowiedni wzrost dochodu narodowego przez planowanie inwestycji produkcyjnych, uruchamianych w przewidywanych terminach i osiągających planowaną produkcję, tym bardziej że stopa inwestycji nie jest tutaj sumą indywidualnych decyzji przedsiębiorców lecz jest ustalona decyzjami centralnymi władz państwowych. Osiągnięcie pewnego poziomu założonych celów pozwala centralnym władzom planującym na obniżenie stopy inwestycji i podniesienie udziału konsumpcji. Ostatecznie więc podniesienie dochodu narodowego zwiększa udział spożycia zbiorowego i indywidualnego. I można powiedzieć, że w ten sposób został osiągnięty ekonomiczny cel uprzemysłowienia. Jest to oczywiście bardzo uproszczone przedstawienie sprawy, gdyż uprzemysłowienie ma także inne cele gospodarcze, które mają także określone skutki społeczne.

Z socjologicznego punktu widzenia sprawa musi być rozpatrywana w innym wymiarze. Tutaj chodzi o stwierdzenie tego, co zmienia się w stosunkach społecznych, wzajemnych oddziaływaniach, formach życia zbiorowego, zachowaniach, typach osobowości, stylu życia, systemach wartości, aspiracjach i dążeniach ludzi wtedy, gdy osiągnięty zostaje pewien poziom zamożności. Mówimy przecież o specyficznej psychologii i socjologii ludzi biednych i ludzi bogatych. Zjawiska te układają się inaczej w krajach, gdzie istnieją ostre kontrasty w posiadaniu i zamożności, a inaczej w społeczeństwach, gdzie ogólny poziom podnosi się ponad linię ubóstwa, wyrównane zostają ostre różnice w dochodzie i stopie życiowej. Dalej socjologowie muszą także interesować się zjawiskami zachodzącymi wtedy, gdy nagle zmienia się struktura dochodów rodzin znajdujących zatrudnienie dodatkowe w pracach związanych

⁷ Zob. np. B. F. Hoselitz, W. E. Moore, *Industrialization and Society*, 1963.

z rozpoczynającą się industrializacją. Jest to zjawisko zachodzące w każdym rejonie zaczynającym inwestycje przemysłowe: nagły napływ dodatkowych pieniędzy w rodzinach, rozbijający ustalone sposoby wydatkowania, oszczędzania, ustalone zwyczaje odżywiania, ubierania itp. W ślad za tymi zjawiskami zjawiają się nowe instytucje usługowe, tzn. nowe sklepy, inne możliwości nabycia towarów, zjawiają się nowe i lepsze mieszkania, nowe możliwości rozrywki: kina, radia, telewizory, lokale, jak restauracje i kawiarnie itp. Słowem, w życiu społecznym, w jego rytmie i przebiegu zaczynają funkcjonować instytucje i urządzenia zapewniające wyższe spożycie, szerszy zakres usług, zwiększone szanse wykształcenia i ochrony zdrowia, urządzenia i instytucje zapewniające dostęp do systemów kultury reprezentacyjnej itp.

Socjologowie wiedzą jednak, że to przecież jest tylko niejako zewnętrzna forma życia zbiorowego i jednostkowego, że tutaj zmienia się także coś więcej i coś sięgającego głębiej. Zmieniają się podstawowe odniesienia i stosunki jednostki wobec przyrody i świata, wobec grup i społeczeństwa, wobec swej własnej osobowości i wobec sił transcendentnych, które jeżeli są przedmiotem wiary, są w jej życiu równie realne, jak nowe sklepy. Chodzi więc o uchwycenie tego, co zachodzi w tej wewnętrznej treści życia jednostki, wskutek osiągnięcia dobrobytu. Zagadnienie było stawiane przez ekonomistów w różnym zakresie⁸. Widzieliśmy już poprzednio, że mechanizacja pracy zawodowej, fabrycznej i pozazawodowej, domowej pociąga za sobą poważne skutki w strukturze osobowości i zachowaniu, że organizacja z jej wymaganiami racjonalności również przekształca osobowość i stosunki między nimi. Procesy te zachodzą już w ramach nowych form grup i zbiorowości. Podnoszenie poziomu ekonomicznego nadaje temu społeczeństwu ostateczny wyraz: masowa produkcja dóbr musi się łączyć z masową konsumpcją, przy czym chodzi tu nie tylko o dobra materialne. Środki masowego przekazywania treści rzucają także na rynek i w zakresie percepcji społeczeństwa masowe informacje, masowo produkowane i reprodukowane treści kulturalne. Tak więc w sprzężeniu tych czterech mechanizmów powstaje w wyniku uprzemysłowienia społeczeństwo cywilizacji technicznej z charakterystycznymi typami osobowości, wzorami myślenia i wzorami zachowań.

⁸ Zob. np. F. Zweig, *The Work in an Affluent Society*, London 1961.